

תדפיס מתוך

עיונים בספרות חז"ל
1234567 ח"ח
במקרא ובתולדות ישראל

מוקדש לפרופ' עזרא ציון מלמד

הוצאת

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

יעקב ש' שפיגל

החוקרים שעסקו בחיפוש אחר הוספות מאוחרות, סבוראיות, בתלמוד הבבלי, ניסו, בין השאר לגלות הוספות אלו גם לפי שמות האומרים. שמות הסבוראים והגאונים הגיעו אלינו על-ידי איגרת רב שרירא גאון ומקורות אחרים, וכך ניתנה בידנו האפשרות לזהות את הוספותיהם. הסבוראים שהחוקרים דנו בהם הם:

1. ר' אחאי מבי חתים. 2. ר' רבאי דמן רוב. 3. ר' רחומי. 4. רבה (או ר' אבא) יוסי.
5. ר' שמואל בריה דר' אבהו¹. 6. ר' עינא². 7. ר' אחדבוי³. 8. ר' הונא⁴.

מאמר זה הוא עיבוד חלקו הראשון של פרק מתוך עבודת הד"ר שלי 'הוספות מאוחרות (סבוראיות) בתלמוד הבבלי', תל-אביב, תשל"ו, בהדרכת פרופ' רע"צ מלמד. בחלקו השני של הפרק אני דן בדברי ר"ח אלבק במאמרו 'רבא השני', "אמת ליעקב", ספר היובל ליעקב פריימאן, ברלין, תרצ"ז, עמ' 1–7.

- 1 רב"מ לוין, "רבנן סבוראי ותלמודם", ירושלים, תרצ"ז (הדפסה מיוחדת מקובץ אוזרה לזכרו של הגר"א י' קוק), עמ' 7–15, הביא את מראי-המקומות ודעות החוקרים בעניין חמשת החכמים הללו. וראה גם רי"ן אפשטיין, "מבואות לספרות האמוראים", עמ' 124. לוין דן בדבריהם, בחלק קיבל את דעתם ובחלק חלק עליהם. ר"ש אלבק במאמרו 'סוף הוראה ואחרוני האמוראים', "סיני", ספר יובל, סוף עמ' סד והלאה, דוחה בתוקף את הדעה שאבא יוסי ורחומי הם סבוראים. לדעתו, אלו אמוראים שזמנם אינו ידוע. עיין עוד ר"א וויס, "לחקר התלמוד", עמ' 30 הע' 58.

על אבא יוסי יש להוסיף את הנאמר בעבודה זרה כג ע"א, לפי כ"י ספרדי מהדורת אברמסון: רבינא אמר וכו', ולבסוף: [ר' יוסף אמר] תדע דקתני סיפא וכו'. וראה הערות אברמסון שם [וראה גם "מחקרים בתלמוד" לר"ב דה-פריס, עמ' 218]. אוסיף גם את מגילה יח ע"ב: א"ר יוסף הלכה כר' מונא. ודברים אלו לא נמצאים בכ"מ, כ"מ ב', כ"ו. וכבר הוכיח בעל "דקדוקי סופרים" שהם מיותרים, כיוון שהם סותרים את דברי ר' יוסף עצמו לקמן. ועיין ב"ראשון לציון" לר' חיים בן עטר, שהרגיש בזה וכתב שר' יוסף חזר בו. וראה עוד "מחקרים בתלמוד" לר"א וויס, ירושלים, תשל"ה, ראש עמ' 15.

- 2 רי"ן אפשטיין, "מבואות לספרות האמוראים", עמ' 50. אבל חלק עליו ר"א וויס, "על היצירה הספרותית של האמוראים", עמ' 125. מקור נוסף ראה א' הימאן, "תולדות תנאים ואמוראים", חלק ג, עמ' 982.

- 3 אפשטיין, שם, עמ' 95.

- 4 לוין, "רבנן סבוראי ותלמודם", עמ' 48.

נראה שניתן להוסיף לרשימה זו גם את : 9. מר רב זעירי⁵.
כן העירו כבר⁶ כי בתלמוד נמצא, כנראה, גם שמו של אחד הגאונים, ר' מרדכי, הנזכר
במסכת יומא נג ע"ב.

ברצוני לדון כאן אודות "רבא" המוזכר בתלמוד, ולהוכיח כי יש מקומות שבהם הכוונה
היא לרבא מאוחר שחי לאחר תקופת האמוראים, ולא לרבא האמורא הבבלי הידוע שחי
בדור השלישי.

אכן חכמים בשם "רבא" מצויים לאחר תקופת האמוראים. מצאנו חכם בשם ר' רבאי
דמן רוב הנזכר לעיל. החילופים והשינויים בשמות החכמים ובמיוחד בשם "רבא" הם רבים,
כך שהחילוף בין רבאי ורבא הוא חילוף סביר מאוד⁷. כן נזכר חכם בשם רבא באגרת
רב שרירא גאון, מהדורת לוין, עמ' 101. חכם זה חי בימיו של מר רב הונא גאון, שמיוחסת
לו הוספת הסוגיה בריש מסכת קידושין⁸. כן ידוע על גאון בשם רבא שחיבר ספר הלכות⁹,
ויש הרוצים לזהותו עם רבא שמאמריו נמצאים ב"שמושא רבא"¹⁰.

ניתן להגות, כי מאמרים מסוימים של רבא המאוחר (או המאוחרים) "חדרו" לתלמוד,
כפי שחדרו מאמרים של חכמים אחרים שמנינו לעיל¹¹. אולם לא רק מאמריו של רבא
חדרו לתלמוד, אלא גם פסקי הלכותיו בנוסח: "אמר רבא הלכתא" וכו'. פסקי הלכותיו
של רבא הם המרובים ביותר בתלמוד, ופי שלושה, לדוגמה, מפסקי הלכותיו של רב פפא.
עובדה זו כשלעצמה יש בה חיוק-מה להשערותנו. כדי לאמת הנחה זו נבדוק אפוא את
פסקי הלכותיו של רבא לפי סדר המסכות.

אוצר החכמות

5 עיין תענית ז ע"ב : א"ל זעירי וכו', וראה "דקדוקי סופרים" שם (דפי הספר דף טז אות פ) ;
חולין נה ע"ב : א"ר זירא (או זעירא), והעיד ב"אור זרוע", ח"א, סי' תכד, שדברי ר' זירא
נמצאים רק בפסקי הגאונים, וראה הערת הגרי"פ בגליון. ראה גם לקמן הערה 10.

6 כן העיר בעל "דקדוקי סופרים" ביומא שם, והנצי"ב בספרו "מרומי שדה" שם ; וראה לוין,
"רבנן סבוראי ותלמודם", עמ' 23.

7 אמנם יש להעיר, כי רב רבאי דמן רוב נזכר הן באגרת רש"ג והן בתלמוד לפי הנוסח שבאגרת
בציון "דמן רוב", ואם-כן שמא אי אפשר לזהותו עם רבא סחם.

8 עיין הערת לוין באגרת, שם.

9 קטעים פורסמו על-ידי ש"ז שכטר, "ספר היובל לרד"צ הופמן" ; רי"ן אפשטיין, "מדעי
היהדות", כרך ב. ועמ"ש ר"ל גינצבורג, "גנוזי שכטר", ב, עמ' 504.

10 עיין ר"ש אסף, "תקופת הגאונים וספרותה", עמ' רט. ואם שונים הם הרי לנו רבא רביעי,
והוא זה המוזכר ב"שמושא רבא". כדאי להוסיף, כי הראשונים (צוינו ב"אוצר הגאונים",
ברכות, תשובות עמ' 9) מביאים : אמר רבא א"ר זירא משל לרועה צאן וכו'. וכבר העירו
החוקרים ("אוצר הגאונים", שם, הע' 1) כי דברים אלו אינם נמצאים במקום אחר. לוין ב"רבנן
סבוראי ותלמודם", עמ' 25, נוטה לראות בזה "גלגול קונדריסין [מזמן התלמוד] שהגיעו לרבנן
סבוראי". ברם שמא ניתן לומר כי זהו מאמר של רבא המאוחר, וכן ניתן לומר גם לגבי ר'
זירא המוזכר כאן, עיין לעיל הערה 5.

11 הראשון, כנראה, שהעיר על כך והשתמש בזה, הוא הנצי"ב בספרו "מרומי שדה" להוריות
יג ע"ב ; ציינתיו בעבודתי הנ"ל (הנזכרת בריש ההערות), עמ' 215. אחריו העירו על כך כמה
חוקרים ודנו בכמה מאמרים של רבא. לסיכום המצב ראה עתה : ש"י פרידמן, 'פרק האשה
רבה בבבלי', "מחקרים ומקורות", מאסף למדעי היהדות, בית-המדרש לרבנים באמריקה, ניו-
יורק, תשל"ח. עמ' 434—435 ובהערותיו.

הנצי"ב ז"ל
ב"אוצר הגאונים"
ברכות, תשובות עמ' 9

1. ברכות כה ע"א: אמר רבינא הוה קאמינא קמיה דר' ירמיה ¹² מדיפתי חזא צואה אמר לי עיין אי קרמו פניה אי לא וכו' (מאי הוה עלה איתמר) צואה כחרס אמימר אמר אסורה ומר זוטרא אמר מותרת אמר רבא הלכתא צואה כחרס אסורה מי רגלים כל זמן שמטפיחין מיתיבי וכו' לימא כתנאי וכו'.

בכ"מ המוקף חסר, ובהמשך: אסור מר זוטרא אמר מותר רבא אמר אסור אביי אמר מותר [בגליון גרשם כאן: רש"י גרס מאי הוי עלה] אמר רבא הלכתא צואה כחרס אסור וכו'. בכ"י פלורנץ הגרסה כמו בכ"מ פרט לסיום דברי רבא, וכן הוא שם: אמר רבא הלכתא צואה כחרס אסור מי רגלים כל זמן שמטפיחין רשומן גיכר מאי ת"ש דאיתמר וכו'. הסדר בסוגייתנו קשה. ביחס לצואה מובא מעשה מרבינא ור' ירמיה מדיפתי וכן מחלוקת אמימר ומר זוטרא, וכולם מאוחרים לרבא. אם-כן, תמוה שרבא מוזכר לבסוף כפוסק הלכה. לכן פירש רש"י, כי השאלה "מאי הוי עלה" מוסבת רק על מי רגליים ועל כך בא פסקו של רבא, ודרך אגב מדבר רבא גם על צואה. לפי הסבר רש"י הנוסח בתלמוד צ"ל: איתמר וכו' מאי הוי עלה אמר רבא הלכתא וכו' וכמו שכתוב בגליון כ"מ ¹³.

ברם, גם להסבר זה ההמשך שבו בא מיתיבי על הלכתא, אינו נוח כל-כך ¹⁴ וכן אינו נוח "לימא כתנאי" שאחר-כך. בדוחק ניתן לומר, כי ה"מיתיבי" ו"לימא כתנאי" מוסב על האמוראים לעיל.

נראה אפוא, כי נוכל לומר שהפסק: אמר רבא הלכתא וכו', הוא תוספת מאוחרת של רבא מאוחר. קצת ראיה לכך יש להביא מנוסח כ"מ, שמוזכר שם רבא כבר-פלוגתא לאביי ואחר-כך הוא עצמו פוסק הלכתא כדעתו. וכבר תמה בעל "דקדוקי סופרים" על נוסח כ"מ והחליט, כי מחלוקת אביי ורבא הועתקה מלעיל בטעות-סופר. לפי השערתנו יש לומר, כי פסקו של רבא הוכנס שלא במקומו, ומקומו הראוי לו הוא בסוף הסוגיה, לאחר ה"מיתיבי" ו"לימא כתנאי".

ראיה נוספת לשיטתנו יש להביא מפסק הרמב"ם בעניין זה. הראשונים פסקו כתנא קמא דר' יוסי. כגון הראב"ה, ח"א, עמ' 52: "ופר"ח דבעינן טופח ע"מ להטפח כת"ק דר' יוסי". או הרא"ש, שם, סי' מט: "והכי קי"ל מימי רגלים כל זמן שמטפיחים היינו טופח להטפח כת"ק דר' יוסי כן פסק גאון" (וכן בר' ירוחם, נתיב ג', ח"ב) ובהרחבה ב"אור-זרוע", ח"א, סי' קל"א: "מאי הוי עלה דמי רגלים אמר רבא הלכתא מי רגלים כל זמן שמטפיחין פי' וכו' וכן הלכה וכן פר"ח דהכי הלכתא דהא אוקמיה רבא לפלוגתא דר' יוסי ורבנן בטופח ע"מ להטפח והלכתא כת"ק דשרי עד שיהיה בהם כדי להטפח". וכן פסקו הראב"ד, הובאו דבריו בחידושי הרשב"א, בעל ההשלמה, שיטה לר"א אשבילי ועוד.

אמנם הרמב"ם בהלכות קריאת שמע פ"ג ה"ז פסק כרבא וכו' יוסי. ולכאורה שיטה זו תמוהה מאוד, וכבר האריך בעל "כסף משנה" להסביר שיטתו של הרמב"ם. אלא שבדברי הרמב"ם מצאנו, כי חלק מהראשונים ¹⁵ מביאים נוסח אחר, והוא: "מי רגלים שנבלעו

12 כך בכ"מ, כ"פ, ב"ב ואו"ז. בדפ': יהודה.

13 גם מהרש"א הגיה כן.

14 מובן שלפי כ"פ מתבטל קושי זה.

15 ר' מנחם המאירי, בעל "המאורות", "אהל מועד" דרך ה' ג"ג, או"ח הלכות קריאת שמע סל"ב (שם יש טעות-סופר), סמ"ג עשין יח, וכן העיד בעל "כסף משנה" שמצא נוסחה זו בקצת ספרים, וכן נמצא בכתבייד תימניים (עיין רמב"ם, הוצאת שולזינגר, גיר-יורק, תש"ח, סוף ח"ה, שם פרסם לוצקי נוסחות של כתבייד תימניים, וראה ברמב"ם הוצאת פאג"י).

בקרע כל זמן שרשומן ניכר אסור לקרות כנגדן". אין לומר, שנוסח זה הוא הגהה בדברי הרמב"ם עקב הקושי הקיים בפסקו שהערנו עליו לעיל, מכיוון שהרבה ראשונים מעידים על נוסח זה. אלא שגם נוסח זה תמוה, שהרי פסק זה הוא בניגוד לפסקו של רבא, ואכן מסיבה זו דחה בעל "כסף משנה" לחלוטין נוסח זה.

ברם נראה לי לומר, כי נוסח זה הוא הנוסח הנכון בדברי הרמב"ם. כלומר, כשנתברר לרמב"ם כי דברי רבא הם פסק גאון שנוסף בתלמוד, חזר בו מפסקו הקודם ופסק שלא כרבא¹⁶. כבר העירו החוקרים¹⁷, כי מצינו כמה מקומות שבהם חזר בו הרמב"ם מפסקו, משום שנוכח לדעת כי דברי התלמוד שעליהם ביסס את פסקו אינם דברי התלמוד אלא תוספת גאונים.

נותר לנו עתה להסביר את דברי התלמוד בהתאם לגישה זו. ובכן, מתוך דברי אביי המסתמך על רב הרי שעדיין קיים, כי מי-רגליים כל זמן שרישומן ניכר אסור לקרות כנגדן. שאלת התלמוד "מאי הוי עלה" הובאה אך ורק ביחס לצואה ולא ביחס למי-רגליים, וכשיטת רש"י¹⁸. הפסק בעניין צואה הוא כדברי אמימר האוסר, וכן פסק הרמב"ם שם, ואם-כן בעניין מי-רגליים כל זמן שרישומן ניכר — אסור. ההמשך "מיתבי" וכן "לימא כתנאי" הוא כפשוטו, ומובא לרגל מחלוקת אמוראים.

אמנם לכאורה קשה על שיטת הרמב"ם: הלוא בתשובת התלמוד על השאלה "לימא כתנאי" נאמר, כי לכולי עלמא רישומן ניכר שרי, וזו סתירה גמורה לפסק הרמב"ם. כאן ניתן לומר כדברי המאירי: "ואין נראה לי [דעת הרמב"ם] ממ"ש כאן דכ"ע רשומן ניכר שרי אע"פ שיש כיו"ב בקידושין בענין אותיות נקנות במסירה, מ"מ כל שאין צורך בכך אין ראוי לפסוק בדרך אחרת". מעניין מאוד שאין המאירי מקשה כלל מדברי רבא, וזו הרי קושיית כל הראשונים על הרמב"ם. על-כל-פנים, בעניין קושיית המאירי כדאי להביא כאן את דברי ר' מנוח: "ואע"ג דבגמ' אמרינן דכ"ע רשומן ניכר שרי לא קשיא דגניבא מוקים לפלוגתייהו דר' יוסי ורבנן ברשומן ניכר וס"ל כת"ק".

אם-כן, פסק הרמב"ם המובא על-ידי הראשונים הנ"ל עולה יפה לסוגיית התלמוד, ונמצא שדברי רבא הם תוספת מאוחרת¹⁹.

2. ברכות כה ע"ב: דאתמר עקיבו רואה את הערות מותר נוגע אביי אמר אסור רבא

16 כאן נגענו בבעיה הקשורה לתפוצת ספרו של הרמב"ם ומהדורותיו. לדברינו עולה, כי התיקון הגיע לחכמי פרובאנס בעוד בדפוסים אין זכר לנוסח זה, וכנראה שהדפוסים הודפסו לפי מהדורה אחרת. אלא שנוסח זה מופיע גם בכתבי-יד תימניים, וידוע כי בדרך-כלל נמצא בכתבי-יד אלו הנוסח הראשון של דברי הרמב"ם. ראה: רמב"ם, ספר זמנים, מהדורת שבתי פרנקל, תשל"ה, ילקוט שנויי נוסחאות, עמ' תשכט אות ב.

17 הר"ש ליברמן, "הלכות הירושלמי לרמב"ם", גיו-יורק, תש"ח, מבוא עמ' ו ועמ' יד—טו; רב"ז בנדיקט, "קובץ תורה שבעל-פה", כרך יג (תשל"א), עמ' קסד—קסו ועמ' קעא—קעב; ש"י פרידמן, "הוספות וקטעי סברא בפרק החובל", "תרביץ", מ (תשל"א), עמ' 425, 432; ר"מ כשר, "תורה שלמה", חלק יב, עמ' רפט. יש לציין, כי רב"ז בנדיקט ממשיך לפרסם מדי פעם בקובצי תורה שבעל-פה מאמרים נוספים בעניין זה.

18 וייתכן כי הרמב"ם לא גרס כלל שאלה זו וכמו שבכ"מ ליתא שאלה זו.

19 עם כל זה לא אמנע מלהעיר, כי מצאנו חבר לשיטת הרמב"ם בפסק זה והוא "ספר העתים", הלכות עירובי תחומין, עמ' 48, ומכיוון שהוא קדום לרמב"ם יש בכך מעט קושי לשיטתנו, אלא שלצערנו אין אנו יודעים במדויק מה היו נימוקיו של בעל "ספר העתים" בפסק זה.

אמר מותר וכו' רב היננא בריה דר' איקא מתני הכי נוגע דברי הכל אסור רואה אביי אמר אסור רבא אמר מותר לא נתנה תורה למלאכי השרת והלכתא נוגע אסור רואה מותר. ב"אור זרוע" ח"א, סי' קכח, הנוסח הוא: אמר רבא הלכתא נוגע וכו'. מכיוון שרבא חולק עם אביי בעניין זה, עלינו לומר כי רבא זה הוא רבא מאוחר. קצת סיוע לנוסח זה יש להביא מדברי "הלכות גדולות" דפוס ורשא, דף ג ע"ב: "דאמר רבה המתפלל אם היה לבו רואה את הערוה אסור שנאמר וכו' ת"ר מים צלולים וכו' והלכתא עקבו רואה את הערוה מותר עקבו נוגע אסור".

כבר העירו²⁰, כי רבה המוזכר כאן על-ידי בה"ג הוא גאון, ומכיוון שפסק הסוגיה מתאים אף לדברי רבה זה, לא מן הנמנע הוא שאף הפסק נאמר על ידיו וכגרסת ה"אור זרוע".

3. ברכות כה ע"ב: אמר רבא הלכתא פחות משלושה כלבוד דמי עשרה רשותא אחריתא היא וכו' אמר רב הלכה כרשב"א וכן אמר באלי אמר רב יעקב ברה דבת שמואל הלכה כרשב"א (ורבא אמר אין הלכה כרשב"א).

המוקף חסר בכי"מ ובכי"פ (שם חסר גם מ"וכן אמר באלי" וכו'), וייתכן שיש כאן השמטה על-ידי הדומות.

לסוגיה זו שני פירושים — פירוש הגאון ופירוש רש"י. הגאון מפרש, כי בעיית ר' יוסף שם היא אם מגיח אחורי המיטה עד ג' אינה חוצצת היות וכלבוד דמי, והבעיה היא מג' עד י' טפחים, ולמעלה מ' טפחים רשות אחרת. הגאון פסק כרשב"ג, וכמו שכתוב ב"חידושי הרשב"א: "ומדאיבעי ליה לר' יוסף אליבא דרשב"ג קי"ל כוותיה וכן פסק גאון". וזה תמוה, שהרי רבא פסק הלכתא בהדיא ואס"כן מוכח מכאן שאין הלכה כרשב"א, אלא כרשב"ג, ומה צריך הגאון להביא ראיה לפסקו "מדאיבעי ליה לר' יוסף". ותו תמוה, מה צריך רבא לפסוק אחר-כך שאין הלכה כרשב"א אם שמענו זאת מלעיל²¹.

אכן, נראה שפסקו של רבא נוסף בסוף הסוגיה והוא פסק מאוחר, ובזה תתיישב שיטת הגאון. וכן מוכח גם מנוסח כי"מ וכי"פ. גם לפני ריצ"ג²² נראה שלא היה פסקו של רבא, כפי שהוכיח בעל "דקדוקי סופרים", עיין שם.

4. ברכות נ ע"א: ור"ע האי קרא דריה"ג מאי עביד ליה מיבעי ליה לכדתניא היה רמ"א מנין אפילו עוברין שבמעיי אמן אמרו שירה על הים שנאמר במקלות ברכו אלקים ה' ממקור ישראל ואידך ממקור נפקא, אמר רבא הלכה כר"ע, רבינא ורב חמא בר בוזי אקלעו לבי ריש גלותא קם רב חמא וקא מהדר אבי מאה א"ל רבינא לא צריכת הכי אמר רבא הלכה כר"ע.

20 ר"ש אלבק, "האשכול", ח"א, עמ' 21 הע' טו; "אוצר הגאונים", חלק הפירושים, עמ' 32 הע' ב; "מדעי היהדות", ב, עמ' 155.

21 אולי אפשר לתרץ זאת, כי מה שפסק רבא אין הלכה כרשב"א היינו לגבי בית כד' אמות, אבל אכתי לא שמעינן אם מיטה חוצצת; וכן יוצא מדברי הטור או"ח, סי' פז; וכן דעת רע"א בהגהותיו לשו"ע שם.

22 כדאי לציין, כי ב"לקוטי ריצ"ג" שפרסם רח"צ טויבש, עמ' 49 מס' 34, מובא מספר שלחן כ"י בשם ריצ"ג מסורת הפוכה, וטויבש בהערותיו נשאר בצריך-עיון על סתירה זו.

לפי הנוסח שלפנינו עולה ²³ כי פסק רבא הוא פסק קדום. ברם בכ"פ חסר המשפט: אמר רבא הלכה כר"ע. גם בהמשך הנוסח שונה וכך נמצא שם: א"ל רבינא למה לך לאהדורי הא נהוג עלמא כר"ע ²⁴. וכך נמצא גם בב"נ ובפסקי רי"ד. מכאן שלנוסח השני ניתן לומר, כי בסוף הסוגיה נוסף פסק הלכה של רבא המאוחר, ובמשך הזמן שולב פסקו בתוך הסוגיה המקורית ונוצר הנוסח המצוי לפנינו.

5. תענית יג ע"ב: והלכתא אבל אסור לרחוץ כל גופו בין בחמין בין בצונן וכו'. בכ"מ ב ובפסקי רי"ד ²⁵ הנוסח: אמר רבא הלכתא וכו'. על נוסח זה העיר בעל "דקדוקי סופרים": "ונוסחא מוטעת היא דלחד לישנא ס"ל לרבא דבצונן מותר כל גופו ואף לאידך לישנא אין דרך אמורא לומר הלכה על דברי עצמו". אמנם נראה כי לפנינו פסק של רבא המאוחר, ואם כן אין כאן כל קושי.

¹²³⁴⁵⁶⁷ח"ח

אוצר החכמה

6. גיטין סו ע"א: מי משוו אינשי ברא שליחא במקום אבא או לא ר' נחמן אמר לא משוו אינשי ברא שליחא במקום אבא ור' פפי אמר משוו אינשי ברא שליחא במקום אבא. אמר רבא הלכתא משוו אינשי ברא שליחא במקום אבא. מבחינת סדר הדורות הרי ידוע שרבא הוא הקדום, ולכן תמוה שהובא לבסוף. אכן בכמה כתבי-יד ²⁶ חסרות המלים: "אמר רבא", ונמצא רק הפסק: "הלכתא (או והלכתא) משוו אינשי" וכו'. גם בה"ג, דפוס ורשא עט ע"ד, דפוס ברלין עמ' 333, נמצא הסיום: "והלכתא כר"פ", ובלי שמו של רבא. נראה אפוא לומר, כי פסק ההלכה הוא של רבא המאוחר, אלא שבחלק מהמקורות הושמט שמו ²⁷.

7. בבא מציעא טו ע"ב: אמר רבא הלכתא יש לו מעות ויש לו שבח ואע"פ שלא פירש לו את השבח, הכיר בה שאינה שלו ולקחה מעות יש לו שבח אין לו, אחריות טעות סופר הוא בין בשטרי הלואה בין בשטרי מקח וממכר ²⁸. רבא פסק כאן שלוש הלכות בסוגיות הנזכרות לעיל. אמנם הפסק האחרון נראה שלא היה מוכר לאמוראים מאוחרים, שהרי בבבא בתרא קסט ע"ב נמצא: אמר רפרם זאת אומרת אחריות טעות סופר הוא וכו' רב אשי אמר אחריות לאו טעות סופר הוא ומאי וכו'.

23 וכעין זה גם בה"ג דפוס ורשא יג ע"א, דפוס ברלין עמ' 62, דפוס ירושלים עמ' 111 — וכן היה לפני הראשונים, עיין בדבריהם.

24 ב"דקדוקי סופרים" נדפס בטעות: כר"י.

25 קצת משמע שהיה כן גם לפני בה"ג דפוס ורשא לט ע"ג, דפוס ברלין עמ' 192, דפוס ירושלים עמ' 394.

26 עיין "דקדוקי סופרים", מהדורת פלדבלום.

27 דוגמה לכך נמצא גם ביחס לדברי רב רבאי דמן רוב. לפי איגרת רש"ג, מהדורת לוין, עמ' 70, הוא נזכר בסנהדרין מג ע"א אבל בנוסח שלפנינו הושמט שמו.

28 וכן בה"ג דפוס ורשא קי סע"ג, דפוס ברלין עמ' 452. ב"ספר המקח" לרב האי גאון, ראש שער כח, מביא רק את הפסק השלישי בשם רבא כי רק זה נצרך לעניינו.

אמ"כ נמצא, כי פסק זה של רבא מאוחר לרפרם ולרב אשי²⁹ וייתכן שהוא רבא המאוחר³⁰.

8. בבא מציעא מג ע"ב: אמר רב יהודה אמר שמואל הלכה כר"ע וכו' ורבא אמר הלכה כב"ה.

לכאורה, פסק זה של רבא לא היה ידוע לבעלי הסוגיה שם בראש העמוד, שהרי התלמוד מקשה שם: אלא הא דאמר רבא שליחות יד אינה צריכה חסרון לימא רבא דאמר כב"ש. ויותר היה לבעל הסוגיה להקשות, שהרי רבא פסק כב"ה³¹. האם מכאן ניתן להסיק, כי לפנינו פסק הלכה של רבא המאוחר? קשה לדעת, היות שסגנון דבריו מראה שהם מוסבים על דברי רב יהודה אמר שמואל, וכפי שהעתקתי כאן בהשמטת כל השקלא וטריא ש"נכנסה" באמצע כתוספת ביאור.

9. בבא בתרא לח ע"ב: אמר רבא הלכתא וכו' ומחאה שלא בפניו היא מחאה. ושם לט ע"א: מדקא מותיב ליה רבא לרב נחמן מכלל דלא סבירא ליה דמחאה שלא בפניו היא מחאה והאמר רבא מחאה שלא בפניו היא מחאה.

על דברי התלמוד: "והאמר רבא" וכו' פירש הרשב"ם: לעיל פסק רבא הלכתא הכי. אבל הגרסה הישנה בתלמוד היא: "והאמר רבא אמר רב נחמן" וכו', והתוס' במקום מחקוה (עיי' שם). ואם נאמר, שפסק-ההלכה כאן הוא של רבא המאוחר, תתיישב גרסה זו שהתלמוד לא מקשה מפסקו של רבא המאוחר, אלא מדברי רבא אמר רב נחמן, וכקושיית הרשב"ם שם, ד"ה ה"ג אמר רבא אמר רב נחמן³².

10. בבא בתרא לט ע"ב: אמר רבא הלכתא צריך למחות בסוף כל ג' וג'. פסק זה לא נמצא בכ"מ ובשאר כתבי-היד על-פי עדותו של בעל "דקדוקי סופרים", וכן לא נמצא בר"ף וברא"ש. וכתב הרמ"ה בחידושו: מיהו חזינא להו לרבנן קשישי דהוו גרסי בהא שמעתתא מילתא דליתא בנוסחא דידן דהוו גרסי אמר רבא הלכתא וכו' והא מילתא אשכחן לה בהלכות גדולות דמר רב שמעון קיארא ז"ל³³ ובסוף מקח וממכר דר' האי גאון ואף רבינו יוסף הלוי נ' מיגאש אייתי מיניה ראיה בפירושא דיליה. נמצא, שלפנינו פסק של רבא המאוחר, וכפי שהעיר כבר על מקום זה הר"ן אפשטיין³⁴.

29 אמנם ב"יד רמה" וכן בקיצור בחידושי הריטב"א, כתבו דרב אשי מודה לרפרם אלא חולק עליו רק לעניין הדיוק, כלומר שרב אשי סבור רק שדיוקו של רפרם אינו הכרחי אבל בדין מודה לו. אבל דברי הרשב"ם כאן, בד"ה אחריות, אינם מורים כן.

30 העובדה שלפנינו צירוף של פסקי הלכות בעניינים שונים אינה מורה בהכרח על איחור. עיי' בעבודתי הנ"ל (ציון בראש ההערות), פרק ד, סע' 3.

31 כבר הקשה כן בחידושי "מלא הרועים" במקום, וראה עוד ב"מצפה איתן" שם, ברם ב"חידושי הריטב"א" החדשים כתב: "לימא רבא דאמר כב"ש פי' לימא רבא דאמר דרבנן ס"ל כב"ש", בראה שרצה ליישב קושי זה.

32 על כך העיר כבר אלבק בסוף מאמרו הנזכר (לעיל בראש ההערות), אלא שהוא לשיטתו סבור כי הפסק כאן הוא של רבא השני (שחי בסוף תקופת האמוראים), ולדעתנו הפסק הוא של רבא המאוחר, והארכתי בעניין זה שם בעבודתי.

33 ר"ן אפשטיין, "מבואות לספרות האמוראים", עמ' 266, העיר כי בת"ג שלפנינו לא נמצא אבל נמצא בה"ג כ"י פאריס. [לזיהוי כ"י פאריס, ראה: י' קוטשר, "לשונו", כו, עמ' 153 הע' 13. בשנת תשל"א נדפסה מהדורה פאקסמילית של כ"י זה.]

34 עיי' הערה קודמת.

[אוצר החכמה]

11. קידושין עד ע"א: אבא שאול היה קורא לשתוקי בדוקי. מאי בדוקי וכו' וכו' אמר רבא הלכה כאבא שאול.

פסק זה של רבא מיותר הוא, שהרי לקמן עה ע"א פסק כבר רב יהודה בשם שמואל שהלכה כר"ג ואפילו ברוב פסולים, ואם-כן מה בא רבא ללמדנו³⁵. דחוק לומר שרבא לא ידע מפסקו של רב יהודה אמר שמואל. על-כן קרוב לומר, שדברים אלו אמרם רבא המאוחר, שאף הכיר וידע פסקו של רב יהודה אמר שמואל, אלא שרצה לקבוע בסוגייתנו פסק-הלכה.

12. עבודה זרה ל ע"א: שמעיה דר' אדא בר אהבה איגלי ליה חמרא מזיגא א"ל הרי אמרו יין מזוג אין בו משום גילוי אמר רב פפא לא אמרן וכו' ואמזיגא לא מסר נפשיה וכו' א"ר אשי ואיתימא ר' משרשיא פירוקא לסכנתא. אמר רבא הלכתא יין מזוג יש בו משום גילוי ויש בו משום יין נסך ויין מבושל אין בו משום גילוי ואין בו משום יין נסך. פשטות הסוגיה מורה, כי עד זמנו של רב אשי נקטו האמוראים, כי יין מזוג אין בו משום גילוי. כן מוכח מהמעשה בשמשו של רב אדא בר אהבה ומדברי רב פפא. לפי זה תמוה פסקו של רבא, שהוא מסתמך לכאורה על דברי רב אשי. אם-כן לפנינו פסק הלכה של רבא המאוחר³⁶.

13. בכורות יא ע"א: אמר רב גחמן הלכה כדברי חכמים. וכמה א"ר יוסף אפילו פטרוזא בר דנקא וכו' ר' יהודה נשיאה הו"ל פטר חמור שדריה לקמיה דר' טרפון א"ל כמה בעינא למיתב לכהן א"ל הרי אמרו עין יפה בסלע עין רעה בשקל עין בינונית ברגיא, אמר רבא הלכתא ברגיא וכמה תלתא זוזי רגיל הכא ורגיל הכא קשיא הלכתא אהלכתא לא קשיא כאן בבא לימלך כאן בעושה מעצמו.

בה"ג דפוס ורשא קמ רע"א, דפוס ברלין עמ' 600³⁷, בהלכות בכורות לרמב"ן ולרא"ש פ"א סי"ב ליתא: אמר רבא הלכתא ברגיא. וכתב הרי"ט אלגזי בחידושי להלכות בכורות: אך צריך להבין במאי דפסיק רבא הלכתא ברגיא הא עיקר ג' שיעורין שאמרו חז"ל לאו במחלוקת שנוי לפסוק הלכתא בחד מן השיעורין דהא חז"ל תקנו ג' שיעורין אלו לעין יפה ורעה ובינונית ומה שיך בזה לפסוק הלכה לומר דלענין הלכה אין חילוק בין עין יפה לרעה ובינונית וכו' וכן נראה מדברי הרמב"ם בפ"ב מהל' בכורים דין יב' דלא גריס הא דרבא שהרי כתב חז"ל בד"א כשהיו דמי פטר חמור מג' זוזים ולמעלה אבל אם היו דמיו פחותים מג' זוזים אין פודין אותו אלא בשה או בג' זוזים ועין יפה לא יפחות מסלע ועין רעה בחצי סלע ובינונית בג' זוזים עכ"ל ואם איתא דגריס כגירסתנו דפסק רבא הלכה

35. כבר נתקשה בזה הנצי"ב בספרו "מרומי שדה" על אתר. וראה גם ר"ד הלבני, "מקורות ומסורות בסדר נשים", עמ' תשו.

36. יש להוסיף, כי בה"ג דפוס ורשא קמא ע"ב, דפוס ברלין עמ' 756, נמצא: "אמתיה דר' חייא איגלי לה חמרא מבשלא אתאי לקמיה א"ל יין מבושל אין בו משום גילוי וכן הלכה. אמר רבה (בד"ב: רבא) הלכתא יין מזוג יש בו משום גילוי ומשום יין נסך". מוכח, שבדברי בה"ג לא היה בדברי רבא הפסק אודות יין מבושל, ובאמת פסק זה מיותר הוא באשר אין בעניין זה מחלוקת. משמע, כי לפחות החצי השני בדברי רבא הוא פסק מאוחר.

37. הנוסח שם הוא: רגי להכא רגי להכא. וראה בהגהות הרש"ש שכיוון לכך מדעתו, ונעלמו דבריו מר"ע הילדסהיימר שהגיה נוסח בה"ג.

ברגיא א"כ איך כתב לענין הלכה הג' שיעורין דעין יפה רעה ובינונית מאחר דרבא פסק הלכתא ברגיא אלא על כרחך אתה אומר דגירסתו כגיר' רבינו הרמב"ן.
עולה אפוא, כי "אמר רבא הלכתא ברגיא" זו תוספת מאוחרת שבאה לומר כי המנהג היום, כלומר בזמנו של אותו רבא המאוחר, הוא לתת רגיא ¹²³⁴⁵⁶⁷אח"ח.

נוכחנו לדעת, כי יש בתלמוד מספר לא מבוטל של פסקי הלכה של רבא, שניתן להניח כי הם של רבא המאוחר. עניין פסקי-הלכה כשלעצמו אין בו כדי להפתיע, שכן ידוע כי חלק ניכר מפסקי-הלכה הסתמיים בצורת "והלכתא" וכדומה אף הם מאוחרים ³⁹. ברם, הנקודה החשובה כאן היא ריבוי המקומות מסוג זה, היינו שנשמר בהם שמו של הפוסק. ומאידך גיסא, רוב ההוספות האחרות בתלמוד הן הוספות סתמיות, ואף אם נשארו לנו בהן בכמה מקומות שמותיהם של המוסיפים הרי שמספר מקומות אלו הוא מועט ביותר ⁴⁰. עובדות אלו מביאות אותנו להשערה אודות היווצרותן של הוספות אלו בתלמוד. אנו רואים שבדורות הסמוכים לאמוראים קיימת מגמה ברורה של פסיקת הלכה. מכאן לא רחוק לשער, כי מגמה זו מצאה את ביטוייה בכתיבת קובצי הלכה, עובדה שאף היא משתקפת, כנראה, בספרות הגאונים הקדומה ⁴¹. אם אכן כך הוא הדבר, עולה כי בעוד אשר ההוספות האחרות בתלמוד נרשמו מלכתחילה בגליון ואחר-כך חדרו פנימה והשתלבו בסוגיה, הרי שההוספות מסוג של פסקי-הלכה לא נרשמו מלכתחילה בגליון. הוספות אלו נרשמו מלכתחילה בקובץ מסוים, אחר-כך במשך הזמן הועתקו ממנו ונרשמו בגליון ומשם חדרו פנימה.

על-ידי הנחה זו נבין היטב כיצד נשתמר לנו בפסקים רבים, יחסית, שמו של הפוסק: רבא ⁴². האם ניתן לומר אפוא, כי היה קיים קובץ הלכתי קדום ובר-סמך המיוחס לרבא וממנו הועתקו הפסקים הללו? שמא שריד מקובץ מסוג זה, היא סדרת המאמרים בשם רבא בפסחים י ע"ב: אמר רבא עכבר נכנס וכו' ואמר רבא וכו', שנלקחה אף היא מקובץ פסקים זה ⁴³?

38 וכעין מה שנוכח בקידושין לח ע"ב: ערלה הלכה וכו' מאי הלכה א"ר יהודה אמר שמואל הלכתא מדינה. ופירש"י: הנהיגוהו הם עליהם. וראה גם "מבוא לתלמודים", עמ' 555.

39 עיין בעבודתי הנ"ל (ציון בראש ההערות), פרק ד, עמ' 152—219, ובמיוחד עמ' 163—195.

40 ואף כאן, בחלק מן המקומות דברי המוסיפים הם עניינים של פסק הלכה.

41 ההשערה בדבר קיומם של ספרי פסקים קדומים הועלתה כבר על-ידי ר"א וויס בסוף מאמרו 'לתיתה ושומר מצה', "ספר אסף", ירושלים, תשי"ג, עמ' 301 [= "הערות לסוגיות הש"ס בבלי וירושלמי", אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ל, עמ' 207], וראה שם גם הע' 19. כן העלה השערה זו גם רד"צ הילמן בהערותיו לפירוש הרשב"ץ על ברכות, בני-ברק, תשל"א, עמ' רטו הע' 13.

42 לפי זה עולה, כי מאמרו (לא פסקי הלכותיו) של רבא המאוחר אינם צריכים להימצא בתלמוד יותר ממאמרו של חכם אחר, אלא-אם-כן יש סיבה אחרת להעדפתו של רבא על-פני חכם אחר.

43 יתכן וקובץ זה מתחיל כבר לעיל ט סע"ב: תשע ציבורין של מצה וכו' והעיר שם רש"י: פסקי הלכות הן. קובץ נוסף בשם רבא נמצא בקדושין מו ע"ב. על קבצי הלכה ראה מה שכתב ר"א וויס "על היצירה הספרותית של האמוראים" עמ' 247 והלאה, וראה מה שכתבתי בעבודתי הנ"ל עמ' 202. אולי יש להוסיף על האמור בהם גם את ב"ב קנ ע"ב: אמר נכסי לפלניא וכו' וכתב הרשב"ם: פסקי הלכות הן שפוסק הגמ'... ובא הגמרא לפרש איזו דבר קרוי ממון. היינו לפנינו קובץ שונה מקודמיו. הקובץ מכיל הלכה אחת ועליה קובצו דברי פרשנות (שהם למעשה גם פסקי הלכה).